

JUNGTINIŲ TAUTŲ
VAIKO TEISIŲ KOMITETO
BENDRASIS
KOMENTARAS

NR. 4 (2003)

**DĖL PAAUGLIŲ
SVEIKATOS IR
VYSTYMOSI
VAIKO TEISIŲ
KONVENCIJOS
KONTEKSTE**

Jungtinių Tautų Vaiko teisių komiteto bendrasis komentaras atskleidžia Vaiko teisių konvencijos bei jos fakultatyvinių protokolų normų turinį.

Šiame leidinyje pateikiamas **neoficialus** Jungtinių Tautų Vaiko teisių komiteto bendrojo komentaro vertimas.

Visą leidinį „Jungtinių Tautų vaiko teisių komiteto bendrieji komentarai“ galite matyti nuorodoje http://vtaki.lt/uploads/structure/docs/485_a5eebb22a7f392edf2d7634481bb46b5.pdf

Lietuvos Respublikos Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaiga
Plačioji g. 10, 01308 Vilnius
Tel. +370 5 210 7176
vtaki@vtaki.lt
www.vtaki.lt

Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigos užsakymu:

Iš anglų kalbos vertė
UAB „Baltijos vertimai“
Bernardinų g. 9-4, 01124 Vilnius
Tel. +370 5 212 2924
www.baltijosvertimai.eu

Parengė UAB „Kriventa“
V. Pietario g. 5-3, 03122 Vilnius
Tel. / faks. +370 5 265 0629
kriventa@kriventa.lt
www.kriventa.lt

CRC/GC/2003/4
2003 m. liepos 1 d.

VAIKO TEISIŲ KOMITETAS
Trisdešimt trečioji sesija
2003 m. gegužės 19 d. – birželio 6 d.

BENDRASIS KOMENTARAS NR. 4 (2003) DĖL PAAUGLIŲ SVEIKATOS IR VYSTYMOŠI VAIKO TEISIŲ KONVENCIJOS KONTEKSTE

ĮVADAS

1. Vaiko teisių konvencijoje vaiku laikomas „kiekvienas žmogus, neturintis 18-os metų, jei pagal taikomą įstatymą jo pilnametystė nepripažinta anksčiau“ (1 str.). Todėl paaugliai iki 18-os metų amžiaus yra visų Konstitucijoje įtvirtintų teisių turėtojai ir turi teisę į specialias apsaugos priemones ir, atsižvelgiant į didėjančius jų gebėjimus, palaipsniui naudotis savo teisėmis (5 str.).
2. Paauglystė yra laikotarpis, kurį apibūdina staigūs fiziniai, pažintiniai ir socialiniai pokyčiai, seksualinis ir reprodukcinis brendimas, laipsniškai didėjantis gebėjimas perimti suaugusiųjų elgesį ir vaidmenis, susijusius su naujomis atsakomybėmis, kurioms reikia naujų žinių ir įgūdžių. Nors paaugliai yra sveika gyventojų grupė, dėl santykinio pažėdžiamumo ir visuomenės ir bendraamžių spaudimo imtis sveikatai pavojingų veiksmų jie susiduria su naujais iššūkiiais, susijusiais su sveikata ir vystymusi. Tokie iššūkiiai apima individualaus tapatumo formavimą ir savo seksualumo klausimą. Dinamiškas pereinamasis laikotarpis į pilnametystę taip pat yra teigiamų pokyčių laikotarpis. Tokius pokyčius lemia didelis paauglių gebėjimas greitai mokytis, patirti naujas ir įvairias situacijas, ugdyti ir naudoti kritišką mąstymą, susipažinti su laisve, kurti ir socializuotis.
3. Vaiko teisių komitetas su susirūpinimu pažymi, kad valstybės dalyvės, įgyvendindamos savo įsipareigojimus pagal Konvenciją, skyrė nepakankamai dėmesio specialioms paauglių kaip teisių turėtojų klausimams ir jų sveikatos ir vystymosi skatinimui. Todėl Komitetas, siekdamas padidinti informuotumą ir valstybėms dalyvėms pateikti gaires bei suteikti paramą dėl jų pastangų užtikrinti pagarbą paauglių teisėms, jų apsaugą ir įgyvendinimą (taip pat ir rengiant specialias strategijas ir politikas), nusprendė parengti šį bendrąjį komentarą.
4. Komitetas supranta sąvokas „sveikata ir vystymasis“ platesne prasme ir neapsiriboja Konvencijos 6 straipsnyje (teisė gyventi, išgyventi ir vystytis) ir 24 straipsnyje (teisė į sveikatą) pateiktiais apibrėžimais. Vienas iš bendrojo komentarų tikslų – identifikuoti pagrindines žmogaus teises, kurias būtina skatinti ir saugoti, siekiant užtikrinti, kad paaugliai galėtų naudotis tobuliausiomis sveikatos sistemos paslaugomis, subalansuotai

vystytis ir pasirengtų pereiti į pilnametystę ir atlikti konstruktyvų vaidmenį savo bendruomenėse ir visuomenėje. Šis bendrasis komentaras turėtų būti skaitomas kartu su Konvencija ir dviem jos fakultatyviniais protokolais dėl vaikų pardavimo, vaikų prostitucijos ir vaikų pornografijos ir dėl vaikų dalyvavimo ginkluotuose konfliktuose, taip pat su kitomis susijusiomis tarptautinėmis žmogaus teisių normomis ir standartais.¹

I. PAGRINDINIAI PRINCIPAI IR KITI VALSTYBIŲ DALYVIŲ ĮSIPAREIGOJIMAI

5. Kaip pripažino Pasaulinė žmogaus teisių konferencija (1993) ir nuolatos teigia Komitetas, vaiko teisės taip pat yra nedalomos ir tarpusavyje susijusios. Siekiant garantuoti, kad paaugliai visiškai naudotųsi savo teise į sveikatą ir vystymąsi, svarbūs ne tik 6 ir 24 straipsniai, bet ir kitos Konvencijos nuostatos ir principais.

NEDISKRIMINAVIMO TEISĖ

6. Valstybės dalyvės privalo užtikrinti, kad visi 18-os metų amžiaus nesulaukę asmenys galėtų naudotis visomis Konvencijoje numatytais teisėmis be jokios diskriminacijos dėl „rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautybės, etninės ar socialinės kilmės, turto, sveikatos, luomo ar kokių nors kitų aplinkybių“ (2 str.), taip pat dėl paauglių seksualinės orientacijos ir sveikatos būklės (įskaitant ŽIV / AIDS ir psichinę sveikatą). Diskriminuojami paaugliai yra labiau pažeidžiami dėl prievartos ir kitų smurto ir išnaudojimo formų, be to, jų sveikatai ir vystymuisi iškyla didesnis pavojus. Todėl paaugliams turėtų būti skiriamas didelis dėmesys, juos turėtų saugoti visi visuomenės segmentai.

TINKAMAS PAKREIPIMAS, NAUDOJANTIS TEISĖMIS

7. Konvencija pripažįsta tėvų (arba kitų teisiškai už vaiką atsakančių asmenų) atsakomybes, teises ir pareigas „tinkamai, pagal didėjančius sugebėjimus, vaiką pakreipti ir, jam naudojantis šia Konvencija pripažintomis teisėmis, vadovauti“ (5 str.). Komiteto nuomone, tėvai ar kiti teisiškai už vaiką atsakingi asmenys turi rūpestingai įgyvendinti savo teises ir atsakomybes savo paauglius vaikus, jiems naudojantis savo teisėmis, pakreipti ir jiems vadovauti. Jie privalo įvertinti paauglių pažiūras, atsižvelgdami į jų amžių ir brandumą, ir sukurti saugią ir palaikančią aplinką, kurioje paaugliai galėtų vystytis. Šeimos aplinkos nariai turi pripažinti paauglius aktyviais teisių turėtojais, kurie gali tapti visateisiais ir atsakingais piliečiais, jeigu užtikrinamas tinkamas pakreipimas ir vadovavimas.

¹ Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas, Konvencija prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą, Tarptautinė konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo, Tarptautinė konvencija dėl visų darbuotojų migrantų ir jų šeimos narių teisių apsaugos ir Konvencija dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims.

PAGARBA VAIKO PAŽIŪROMS

8. Teisė laisvai reikšti pažiūras ir joms skirti daug dėmesio (12 str.) taip pat labai svarbi, siekiant įgyvendinti paauglių teisę į sveikatą ir vystymąsi. Valstybės dalyvės privalo užtikrinti, kad paaugliai gautų tikrą galimybę laisvai išreikšti savo pažiūras visais su jais susijusiais klausimais, ypač šeimoje, mokykloje ir savo bendruomenėse. Kad paaugliai galėtų saugiai ir tinkamai naudotis šia teise, valdžios institucijos, tėvai ir kiti suaugę su vaikais dirbantys asmenys privalo sukurti pasitikėjimu, dalijimusi informacija, gebėjimu išklaudyti ir tvirtu pakreipimu paremtą aplinką, kurioje paaugliai galėtų dalyvauti lygiomis teisėmis, taip pat ir sprendimų priėmimo procesuose.

TEISINĖS IR TEISMINĖS PRIEMONĖS IR PROCESAI

9. Pagal Konvencijos 4 straipsnį „valstybės dalyvės imasi visų reikiamų teisinių, administracinių ir kitų priemonių šioje Konvencijoje pripažintoms teisėms įgyvendinti“. Paauglių teisių į sveikatą ir vystymąsi kontekste valstybės dalyvės privalo užtikrinti, kad pagal nacionalinius įstatymus būtų garantuotos specialios teisinės nuostatos (taip pat dėl lytinės pilnametystės amžiaus, santuokinio amžiaus ir galimybės dėl medicininio gydymo be tėvų sutikimo). Tokie minimalaus amžiaus reikalavimai turėtų būti vienodi ir berniukams, ir mergaitėms (Konvencijos 2 straipsnis) ir tiksliai atspindėti 18-os metų amžiaus nesulaukusio asmens kaip teisių turėtojo statuso pripažinimą, atsižvelgiant į jo (jos) didėjančius gebėjimus, amžių ir brandumą (15 straipsnis, 12–17 straipsniai). Be to, paaugliai turi turėti galimybes lengvai pasinaudoti individualių skundų teikimo sistemomis, taip pat teisiniais ir atitinkamais neteisiminiais žalos atlyginimo mechanizmais, kurie garantuoja teisingą ir tinkamą procesą ir skiria ypatingą dėmesį teisei į privatumą (16 str.).

PILIE TINĖS TEISĖS IR LAISVĖS

10. Konvencijos 13–17 straipsniuose pateiktas vaikų ir paauglių pilietinių teisių ir laisvių apibrėžimai. Šie straipsniai yra pagrindiniai, siekiant užtikrinti paauglių teisę į sveikatą ir vystymąsi. 17 straipsnis nurodo, kad vaikas turi teisę „naudotis įvairių nacionalinių ir tarptautinių šaltinių informacija ir medžiaga, ypač tokia informacija ir medžiaga, kuri prisideda prie vaiko socialinės, dvasinės ir dorovinės gerovės ir skatina jo fizinį bei psichinį vystymąsi“. Paauglių teisė naudotis tinkama informacija yra labai svarbi, jeigu valstybės dalyvės siekia skatinti ekonomiškąs priemones, pasitelkdamos įstatymus, politikas ir programas, susijusias su įvairiomis su sveikatos situacijomis, įskaitant 24 ir 33 straipsniuose aptartas situacijas, tokias kaip šeimos planavimas, nelaimingų atsitikimų prevencija, apsauga nuo žalingų tradicinių praktikų, pvz., ankstyvų santuokų ir moterų lytinių organų žalojimo, taip pat piktnaudžiavimo alkoholiu, tabaku ir kitomis žalingomis medžiagomis.
11. Siekdamas skatinti paauglių sveikatą ir vystymąsi, valstybės dalyvės raginamos griežtai gerbti jų teisę į privatumą ir konfidencialumą, taip pat ir situacijose, susijusiose su patarimais ir konsultavimu sveikatos klausimais (16 str.). Sveikatos priežiūros paslaugų teikėjai privalo saugoti su paaugliais susijusią konfidencialią medicininę informaciją, atsižvelgdami į pagrindinius Konvencijos principus. Tokia informacija gali būti atskleista

tik gavus paauglio sutikimą arba tais pačiais atvejais, taikomais suaugusiųjų konfidencialumo pažeidimui. Paaugliai, kurie laikomi pakankamai subrendę pasinaudoti konsultavimo paslaugomis, nedalyvaujant tėvams ar kitiems asmenims, turi teisę į privatumą ir gali reikalauti konfidencialių paslaugų ir gydymo.

APSAUGA NUO VISŲ PRIEVARTOS, NEPRIEŽIŪROS, SMURTO IR IŠNAUDOJIMO FORMŲ²

12. Valstybės dalyvės privalo imtis veiksmingų priemonių, siekdamos užtikrinti paauglių apsaugą nuo visų smurto, prievartos, nepriežiūros ir išnaudojimo formų (19, 32–36 ir 38 straipsniai) ir skirti ypatingą dėmesį konkrečioms prievartos, nepriežiūros, smurto ir išnaudojimo formoms, su kuriomis susiduria ši amžiaus grupė. Visų pirma jos turėtų numatyti specialias priemones, siekdamos užtikrinti fizinį, seksualinį ir psichinį neįgalių paauglių, kurie yra ypač pažeidžiami dėl prievartos ir nepriežiūros, vientisumą. Valstybės dalyvės turėtų užtikrinti, kad skurdo paveikti ir socialiai marginalizuoti paaugliai nebūtų kriminalizuojami. Šiuo atžvilgiu būtina paskirti finansinius ir žmogiškuosius išteklius moksliniams tyrimams, kurie informuotų veiksmingų vietos ir nacionalinių įstatymų, politikų ir programų priėmimo procesus. Politikos ir strategijos turėtų būti reguliariai peržiūrimos ir atitinkamai keičiamos. Valstybės dalyvės, imdamosi šių priemonių, privalo atsižvelgti į didėjančius paauglių gebėjimus ir tinkamai juos įtraukti į jų apsaugai skirtų priemonių ir programų kūrimo procesą. Šiame kontekste Komitetas pabrėžia teigiamą bendraamžių švietimo poveikį ir tinkamo pavyzdinio modelio (ypač menininkų, pramogų pasaulio atstovų ir sportininkų) įtaką.

DUOMENŲ RINKIMAS

13. Valstybės dalyvės turėtų sistemingai rinkti duomenis, kad galėtų stebėti paauglių sveikatą ir vystymąsi. Valstybės dalyvės turėtų sukurti duomenų rinkimo mechanizmus, kurie sudarytų sąlygas išskaidyti duomenis pagal lytį, amžių, kilmę ir socialinį-ekonominį statusą ir stebėti skirtingų grupių padėtį. Be to, duomenys turėtų būti renkami, siekiant nagrinėti konkrečių grupių, tokių kaip etninės ir (arba) vietinės mažumos, paaugliai migrantai ar pabėgėliai, neįgalūs paaugliai, dirbantys paaugliai ir kitų grupių, padėtį. Jei reikia, paaugliai turėtų dalyvauti analizės procese, siekiant užtikrinti, kad informacija būtų suprata ir panaudota, atsižvelgiant į paauglius.

II. SAUGIOS IR PALAIKANČIOS APLINKOS KŪRIMAS

14. Paauglių sveikata ir vystymasis stipriai priklauso nuo jų gyvenamosios aplinkos. Siekiant sukurti saugią ir palaikančią aplinką, būtina spręsti paauglio artimiausioje aplinkoje

² Taip pat žr. Komiteto bendrųjų diskusijų dėl smurto prieš vaikus dienų, vykusių 2000 m. ir 2001 m., ataskaitą ir parengtas rekomendacijas (žr. CRC/C/100, V skyrių ir CRC/C/111 V skyrių).

esančiųjų (šeimos, bendraamžių, mokyklų ir tarnybų), taip pat platesnės aplinkos, kurią sukūrė, be viso kito, bendruomenės ir religiniai lyderiai, žiniasklaida, nacionalinės ir vietos politikos ir teisės aktai, požiūrių ir veiksmų klausimą. Konvencijos nuostatų ir principų, ypač 2–6, 12–17, 24, 28, 29 ir 31 straipsnių skatinimas ir vykdymas yra labai svarbus, siekiant garantuoti paauglių teisę į sveikatą ir vystymąsi. Valstybės dalyvės turėtų imtis priemonių didinti informuotumą ir stimuliuoti ir (arba) reguliuoti veiksmus, vykdydamos politikos formavimo arba teisės aktų priėmimo procesus, taip pat įgyvendindamos specialiai paaugliams sukurtas programas.

15. Komitetas pabrėžia šeimos aplinkos, taip pat išplėstinės šeimos ir bendruomenės narių ar kitų už vaiką ar paauglį teisiškai atsakingų asmenų (5 ir 18 str.) svarbą. Nors dauguma paauglių užauga gerai veikiančiose šeimos aplinkose, kai kurios šeimos neužtikrina saugios ir palankios aplinkos.
16. Komitetas kviečia valstybes dalyves, atsižvelgiant į didėjančius paauglių gebėjimus, parengti ir įgyvendinti paauglių sveikatą ir vystymąsi skatinančius teisės aktus, politikas ir programas. Tai galima padaryti šiais būdais: (a) teikti tėvams (arba teisėtiems globėjams) tinkamą pagalbą, steigiant institucijas, įstaigas ir tarnybas, kurios tinkamai remtų paauglių gerovę, jei reikia, teikti materialinę pagalbą ir paramą dėl mitybos, aprangos ir būsto (27 straipsnio 3 dalis), (b) teikti tinkamą informaciją ir paramą tėvams, siekiant sudaryti sąlygas plėtoti pasitikėjimu paremtus santykius, kai galima atvirai aptarti klausimus, tokius kaip seksualumas, seksualinis elgesys ir rizikingas gyvenimo būdas, ir rasti priimtinius sprendimus, kurie gerbia paauglio teises (27 straipsnio 3 dalis), (c) teikti paramą paauglėms motinoms ir paaugliams tėvams, taip pat juos pakreipti, siekiant užtikrinti jų ir jų vaikų gerovę (24 f punktas, 27 straipsnio 2–3 dalys), (d) gerbiant etninių ar kitų mažumų vertybes ir normas, skirti ypatingą dėmesį paaugliams ir tėvams, kurių tradicijos ir normos skiriasi nuo visuomenės, kurioje jie gyvena, tradicijų ir normų, juos pakreipti ir paremti ir (e) užtikrinti, kad intervencijos šeimoje, siekiant apsaugoti paauglį ir, jei reikia, atskirti jį (ją) nuo šeimos, pvz., prievartos ar nepriežiūros atvejais, būtų vykdomos, vadovaujantis įstatymais ir procedūromis. Tokie įstatymai ir procedūros turėtų būti peržiūrimos, siekiant užtikrinti, kad jie atitinka Konvencijos principus.
17. Mokykla atlieka svarbų vaidmenį daugumos paauglių gyvenime kaip mokymosi, vystymosi ir socializacijos vieta. 29 straipsnio 1 dalis nurodo, kad švietimas turi „kuo visapusiškiau ugdyti vaiko asmenybę, talentą ir protinius bei fizinius sugebėjimus“. Be to, bendrasis komentaras Nr. 1 dėl švietimo tikslų nurodo, kad „švietimo tikslas turi būti užtikrinti, kad ... nė vienas vaikas nepaliktų mokyklos, jeigu nėra pasirengęs susidoroti su iššūkiais, su kuriais gali susidurti gyvenime. Pagrindiniai įgūdžiai turėtų apimti ... gebėjimą priimti puikiai suderintus sprendimus, spręsti konfliktus nesmurtiniu būdu, formuoti sveiką gyvenimo būdą [ir] gerus socialinius ryšius...“. Komitetas, atsižvelgdamas į tinkamo švietimo svarbą dabartinei ir būsimai paauglių ir jų vaikų sveikatai ir vystymuisi, ragina valstybes dalyves, vadovaujantis Konvencijos 28 ir 29 straipsniu, (a) užtikrinti, kad pradinis ugdymas būtų privalomas, prieinamas ir nemokamas visiems, taip pat, kad vidurinis ugdymas ir aukštasis išsilavinimas būtų prieinamas visiems paaugliams, (b) aprūpinti gerai veikiančiomis mokyklomis ir rekreacinės veiklos įstaigomis, kurios nekeltų pavojaus mokinių sveikatai, įskaitant vandenį ir sanitarijos įrenginius ir saugią kelionę į mokyklą, (c) imtis visų veiksmų, siekiant užkirsti kelią ir uždrausti visas smurto ir prievartos formas, įskaitant seksualinę prievartą, fizines bausmes ir kitą nežmonišką ar žeminančią elgesį ar baudimą mokykloje, kurį taiko mokyklos darbuotojai ar mokiniai,

(d) inicijuoti ir paremti priemonės, požiūrius ir veiklas, kurios skatina sveiką elgesį, pavyzdžiui, įtraukiant atitinkamas temas į mokyklų mokymo programas.

18. Paauglystėje vis didesnis jaunuolių skaičius palieka mokyklą ir pradeda dirbti, kad galėtų paremti savo šeimas arba užsidirbti oficialiame arba neoficialiame sektoriuje. Dalyvavimas darbinėje veikloje pagal tarptautinius standartus gali būti naudingas paauglių vystymuisi, jei netrukdo paauglių galimybėms naudotis savo kitomis teisėmis, įskaitant teisę į sveikatą ir švietimą. Komitetas ragina valstybes dalyvės imtis reikiamų priemonių uždrausti visas vaikų darbo formas, pradedant blogiausiomis formomis, nuolatos peržiūrėti nacionalinius reglamentus dėl minimalaus įdarbinimo amžiaus, kad jie atitiktų tarptautinius standartus, ir reguliuoti dirbančių paauglių darbo aplinką ir sąlygas (vadovaujantis Konvencijos 32 straipsniu ir TDO konvencijomis Nr. 138 ir Nr. 182), siekiant užtikrinti, kad jie būtų visiškai apsaugoti ir turėtų galimybę pasinaudoti teisiniais žalos atlyginimo mechanizmais.
19. Komitetas taip pat pažymi, kad vadovaujantis Konvencijos 23 straipsnio 3 dalimi, būtina atsižvelgti į specialias neįgalių paauglių teises ir teikti pagalbą, kad neįgalūs vaikai / paaugliai galėtų veiksmingai pasinaudoti švietimo paslaugomis ir įgyti gerą išsilavinimą. Valstybės turėtų pripažinti lygių pradinio, vidurinio ugdymo ir aukštojo išsilavinimo galimybių neįgaliems vaikams / paaugliams principą, jei įmanoma įprastinėse mokyklose.
20. Komitetas yra susirūpinęs, kad ankstyvos santuokos ir nėštumas yra reikšmingi veiksniai, prisidedantys prie sveikatos problemų, susijusių su seksualine ir reprodukcinė sveikata, įskaitant ŽIV / AIDS. Kai kuriose valstybėse dalyvėse minimalus teisinis ir faktinis santuokinis amžius, ypač mergaičių, vis dar yra labai mažas. Egzistuoja ir su sveikata nesusiję nerimą keliantys klausimai, pvz., susituokę vaikai, ypač mergaitės, dažnai būna priverstos palikti švietimo sistemą ir negali dalyvauti socialinėje veikloje. Be to, kai kuriuose valstybėse dalyvėse net 18-os metų nesulaukę susituokę vaikai yra teisiškai laikomi suaugusiais, todėl netenka galimybės pasinaudoti specialiomis apsaugos priemonėmis, kurios jiems priklauso pagal Konvenciją. Komitetas primygtinai rekomenduoja valstybėms dalyvėms peržiūrėti ir, jei reikia, pakeisti teisės aktus ir praktikas, siekiant padidinti minimalų santuokinį amžių (su ar be tėvų sutikimo) iki 18-os metų amžiaus ir mergaitėms, ir berniukams. Moterų diskriminacijos panaikinimo komitetas parengė panašią rekomendaciją (bendrasis komentaras Nr. 21 (1994)).
21. Daugelyje šalių netyčiniai sužalojimai arba sužalojimai dėl smurto yra pagrindinė paauglių mirties ar nuolatinės negalios priežastis. Todėl Komitetas reiškia susirūpinimą dėl sužalojimų ir mirčių kelių eismo įvykių metu, kuriuose paauglių skaičius yra neproporcingai didelis. Valstybės dalyvės turėtų priimti ir vykdyti teisės aktus ir programas kelių eismo saugumui gerinti, įskaitant paauglių vairavimo mokymą ir egzaminavimą, taip pat priimti arba stiprinti teisės aktus, kurie yra labai veiksmingi, pavyzdžiui, prievolės turėti galiojantį vairuotojo pažymėjimą, užsisegti saugos diržus ir dėvėti šalmsus, taip pat numatyti pėsčiųjų zonas.
22. Komitetas taip pat yra labai susirūpinęs dėl didelio savižudybių skaičiaus šioje amžiaus grupėje. Psichiniai sutrikimai ir psichosocialinės ligos yra gana dažnos paauglių tarpe. Daugelyje šalių vis dažniau pasireiškia simptomai, tokie kaip depresija, valgymo sutrikimai ir savidestrukcinis elgesys, kurie kartais gali tapti savižalojimo ir savižudybių priežastimi. Jie gali būti susiję, be viso kito, su smurtu, blogu elgesiu, prievarta ir nepriežiūra, įskaitant

seksualinę prievartą, labai didelius lūkesčius ir (arba) patyčias ar žeminimą mokykloje ir už jos ribų. Valstybės dalyvės turėtų tokiems paaugliams teikti visas būtinas paslaugas.

23. Smurtas kyla dėl sudėtingos asmeninių, šeimos, bendruomenės ir visuomenės veiksmų sąveikos. Pažeidžiami paaugliai, pvz., benamiai ar gyvenantys institucijose, gaujų nariai ar vaikai kareiviai, susiduria su ypač dideliu institucinio ir asmenų tarpusavio smurto pavojumi. Pagal Konvencijos 19 straipsnį valstybės dalyvės privalo imtis visų reikiamų priemonių³ užkirsti kelią ir panaikinti (a) institucinį smurtą prieš vaikus, priimdamos teisės aktus ir numatydamos administracines priemones, susijusias su valstybinėmis ir privačiomis institucijomis paaugliams (mokyklose, institucijose neįgaliams paaugliams, nepilnamečių perauklėjimo įstaigose ir kt.), taip pat organizuodamos mokymus ir stebėdamos už institucionalizuotus vaikus atsakingus darbuotojus arba kitus asmenis, kurie savo darbe bendrauja su vaikais, įskaitant policiją, ir (b) asmenų tarpusavio smurtą paauglių tarpe, remdamos tinkamą auklėjimą ir socialinio ir edukacinio vystymosi galimybes ankstyvojoje vaikystėje, puoselėdamos nesmurtinės kultūros normas ir vertybes (kaip numatyta Konvencijos 29 straipsnyje), griežtai kontroliuodamos ginklus ir ribodamos galimybes įsigyti alkoholinius gėrimus ir narkotikus.
24. Atsižvelgdamos į Konvencijos 3, 6, 12, 19 straipsnius ir 24 straipsnio 3 dalį, valstybės dalyvės turėti imtis veiksmingų priemonių, siekdamos panaikinti visus veiksmus ir veiklas, kurios kelia grėsmę paauglių teisei gyventi, įskaitant žudymą dėl garbės. Komitetas primygtinai ragina valstybes dalyves organizuoti ir įgyvendinti informuotumo kampanijas, edukacines programas ir teisės aktus, kurių tikslas yra keisti vyraujančius požiūrius ir spręsti lyčių vaidmenų ir stereotipų, kurie prisideda prie žalingų tradicinių praktikų, klausimą. Be to, valstybės dalyvės turėtų sudaryti sąlygas kurti daugiadisciplinius informavimo ir konsultavimo centrus, susijusius su žalingais tam tikrų tradicinių praktikų aspektais, įskaitant ankstyvas santuokas ir moterų lytinių organų žalojimą.
25. Komitetas yra susirūpinęs dėl nesveikų produktų prekybos ir nesveiko gyvenimo būdo reklamos daromos įtakos paauglių sveikatai gyvenimui. Atsižvelgdamos į Konvencijos 17 straipsnį, valstybės dalyvės yra raginamos saugoti paauglius nuo jų sveikatai ir vystymuisi žalingos informacijos ir tuo pačiu metu pabrėžti jų teisę gauti informaciją ir medžiagą iš įvairių nacionalinių ir tarptautinių šaltinių. Todėl valstybės dalyvės raginamos reguliuoti arba uždrausti informaciją apie medžiagas, tokias kaip alkoholis ir tabakas, ypač, kai ji yra skirta vaikams ir paaugliams, ir jų prekybą.⁴

III. INFORMACIJA, ĮGŪDŽIŲ UGDYMAS, KONSULTAVIMAS IR SVEIKATOS PASLAUGOS

26. Paaugliai turi teisę naudotis tinkama informacija apie savo sveikatą ir vystymąsi, taip pat susijusią su gebėjimu prasmingai dalyvauti visuomenėje. Valstybės dalyvės privalo

³ Ten pat.

⁴ Kaip pasiūlyta Pasaulio sveikatos organizacijos Tabako kontrolės pagrindų konvencijoje (2003).

užtikrinti, kad visi paaugliai ir paauglės mokyklose ir už jos ribų turėtų galimybę gauti tikslią ir tinkamą informaciją, kaip apsaugoti savo sveikatą ir vystymąsi ir pasirinkti sveiką gyvenimą. Tai turėtų apimti informaciją apie tabako, alkoholio ir kitų medžiagų vartojimą ir piktnaudžiavimą jomis, saugų ir pagarbų socialinį ir seksualinį elgesį, mitybą ir fizinę veiklą.

27. Kad galėtų tinkamai naudotis informacija, paaugliai privalo įgyti būtinus įgūdžius, įskaitant asmeninės priežiūros įgūdžius, pavyzdžiui, kaip planuoti ir paruošti subalansuotą maistą, tinkamus asmeninės higienos įpročius, įgūdžius susidoroti su tam tikromis socialinėmis situacijomis (tarpasmeninis bendravimas, sprendimų priėmimas, susidorojimas su stresu ir konfliktų sprendimas). Valstybės dalyvės privalo skatinti ir remti galimybes ugdyti tokius įgūdžius, be viso kito, kurdamos formalaus ir neformalaus ugdymo ir mokymo programas, bendradarbiaudamos su jaunimo organizacijomis ir žiniasklaida.
28. Atsižvelgdamos į Konvencijos 3, 17 ir 24 straipsnius, valstybės dalyvės privalo suteikti paaugliams galimybę naudotis informacija apie seksualinę ir reprodukcinę sveikatą, taip pat šeimos planavimą ir kontracepciją, ankstyvo nėštumo pavojus, ŽIV / AIDS prevenciją, lytiniu keliu plintančių ligų (LPI) prevenciją ir gydymą. Be to, valstybės dalyvės turėtų užtikrinti, kad jie turėtų galimybę naudotis informacija, nepriklausomai nuo šeiminių padėties, tėvų ar globėjų sutikimo. Labai svarbu numatyti tinkamas informacijos teikimo priemones ir būdus, kurie atsižvelgtų į paauglių (mergaičių ir berniukų) ypatumus ir specialias teises. Todėl valstybės dalyvės raginamos užtikrinti, kad paaugliai aktyviai dalyvautų informacijos rengimo ir platinimo per įvairius kanalus procesuose ne tik mokykloje, bet ir už jos ribų, taip pat jaunimo organizacijose, religinėse, bendruomeninėse ir kitose grupėse ir žiniasklaidoje.
29. Pagal Konvencijos 24 straipsnį valstybės dalyvės raginamos užtikrinti tinkamas gydymo ir reabilitacijos paslaugas paaugliams su psichiniais sutrikimais, informuoti visuomenę apie ankstyvus požymius ir simptomus, taip pat būklės sunkumą, apsaugoti paauglius nuo nepagrįsto spaudimo, įskaitant psichosocialinį stresą. Valstybės dalyvės, vadovaudamosi savo įsipareigojimais pagal 2 straipsnį, taip pat raginamos kovoti su diskriminacija ir stigma, susijusiomis su psichiniais sutrikimais. Kiekvienas paauglys su psichiniu sutrikimu turi teisę, kad jis (jis), kiek įmanoma, būtų gydomas ir globojamas bendruomenėje, kurioje gyvena. Jeigu hospitalizacija ar įkurdinimas psichiatrinėje institucijoje yra būtinas, toks sprendimas turi būti priimtas, vadovaujantis vaiko interesų principu. Hospitalizacijos ar institucionalizacijos atveju, pacientas turi gauti didžiausią galimybę naudotis visomis savo Konvencijoje pripažintomis teisėmis, įskaitant teisę įgyti išsilavinimą ir dalyvauti rekreacinėje veikloje.⁵ Jei reikia, paaugliai turėtų būti atskirti nuo suaugusiųjų. Valstybės dalyvės privalo užtikrinti, kad paaugliai, jei reikia ir tinkama, turėtų asmeninį atstovą, kuris nėra šeimos narys, ir atstovautų jų interesams.⁶ Vadovaudamosi Konvencijos 25 straipsniu, valstybės dalyvės turėtų atlikti periodines paauglių hospitalizacijos ir įkurdinimo psichiatrinėse institucijose peržiūras.

⁵ Dėl išsamesnės informacijos šia tema peržiūrėkite Psichikos ligonių apsaugos bei psichikos sveikatos priežiūros gerinimo principus (1991 m. gruodžio 17 d. Generalinės Asamblėjos rezoliucijos 46/119 priedas).

⁶ Ten pat, ypač 2, 3 ir 7 principai.

30. Paaugliai (ir mergaitės, ir berniukai) susiduria su pavojumi užsikrėsti ar nukentėti dėl LPI, ŽIV / AIDS.⁷ Valstybės dalyvės turėtų užtikrinti, kad tinkamos prekės, paslaugos ir informacija apie LPI, ŽIV / AIDS prevenciją ir gydymą būtų prieinamos ir pasiekiamos. Todėl valstybės dalyvės raginamos (a) sukurti veiksmingas prevencines programas, įskaitant priemones, kurios keistų kultūrinius požiūrius į paauglių poreikį naudoti kontracepciją ir LPI prevenciją, taip pat spręsti kultūrinių ir kitų tabu, susijusių su paauglių seksualumu, klausimą, (b) priimti teisės aktus kovai su praktikomis, kurios didina paauglių riziką užsikrėsti arba prisideda prie LPI ar ŽIV užsikrėtusių paauglių marginalizacijos, (c) imtis priemonių panaikinti visas kliūtis, kurios kliudo paaugliams naudotis informacija, prevencinėmis priemonėmis, pvz., prezervatyvais, ir priežiūros paslaugomis.
31. Paauglės turėtų gauti galimybę naudotis informacija apie ankstyvos santuokos ir nėštumo pavojų, nėščios paauglės turėtų turėti galimybę pasinaudoti sveikatos sistemos paslaugomis, kurios atsižvelgia į jų teises ir specialius poreikius. Valstybės dalyvės turėtų imtis priemonių, siekdamas sumažinti paauglių gimdyvių sergamumą ir mirtingumą, ypač susijusį su ankstyvu nėštumu ir nesaugiomis abortų praktikomis, taip pat remti paauglius tėvus. Jaunos motinos, ypač nesulaukiančios pakankamos paramos, gali būti linkusios į depresiją ir nerimą, todėl gali nukentėti jų gebėjimas pasirūpinti vaiku. Komitetas ragina valstybes dalyves (a) sukurti ir įgyvendinti programas, kurios suteiktų galimybę pasinaudoti seksualinės ir reprodukcinės sveikatos paslaugomis, įskaitant šeimos planavimo, kontracepcijos ir saugaus aborto paslaugas, kai abortai nėra uždrausti įstatymais, tinkamą ir visapusišką akušerinę priežiūrą ir konsultavimą, (b) puoselėti teigiamus ir palaikančius motinų ir tėvų požiūrius į paauglius tėvus ir (c) sukurti politikas, kurios leistų paauglėms motinoms tęsti mokslus.
32. Prieš tėvų sutikimą, paaugliai turi gauti galimybę laisvai išreikšti savo pažiūras ir toms pažiūroms skirti daug dėmesio, vadovaujantis Konvencijos 12 straipsniu. Tačiau, jei paauglys yra pakankamai subrendęs, turi būti gautas paties paauglio informuotas sutikimas, o tėvai turi būti informuoti, jeigu tai atitinka „vaiko interesus“ (3 str.).
33. Kalbant apie privatumą ir konfidencialumą, taip pat susijusį informuoto sutikimo dėl gydymo klausimą, valstybės dalyvės privalo (a) priimti įstatymus arba reglamentus, siekdamas užtikrinti, kad paaugliai galėtų pasinaudoti konfidencialių konsultacijų dėl gydymo paslaugomis ir galėtų duoti informuotą sutikimą. Tokie įstatymai ir reglamentai turėtų numatyti amžiaus ribas, susijusias su šiuo procesu, arba atsižvelgti į didėjančius vaiko gebėjimus ir (b) organizuoti mokymus sveikatos sistemos specialistams apie paauglių teisę į privatumą ir konfidencialumą, taip pat gauti informaciją apie planuojamą gydymą ir duoti informuotą sutikimą dėl gydymo.

IV. PAŽEIDŽIAMUMAS IR RIZIKA

34. Siekiant užtikrinti pagarbą paauglių teisei į sveikatą ir vystymąsi, būtina atsižvelgti į individualų elgesį ir aplinkos veiksnius, kurie padidina jų pažeidžiamumą ir riziką. Aplinkos

⁷ Išsamesnę informaciją šiuo klausimu rasite bendrajame komentare Nr. 3 dėl ŽIV / AIDS ir vaikų teisių.

veiksniai, tokie kaip ginkluoti konfliktai arba socialinė atskirtis, padidina paauglių pažeidžiamumą dėl prievartos, kitų smurto ir išnaudojimo formų, todėl stipriai riboja paauglių gebėjimą priimti individualius sprendimus dėl sveikos gyvensenos. Pavyzdžiui, sprendimas užsiimti nesaugiu seksu padidina susirgimo pavojų.

35. Pagal Konvencijos 23 straipsnį paaugliai su psichiniais ir (arba) fiziniais sutrikimais turi vienodą teisę pasinaudoti tobuliausiomis fizinės ir psichinės sveikatos priežiūros paslaugomis. Valstybės dalyvės privalo neįgaliems paaugliams suteikti jų teisėms įgyvendinti būtinas priemones.⁸ Valstybės dalyvės turėtų (a) užtikrinti, kad sveikatos sistemos įstaigos, prekės ir paslaugos būtų prieinamos ir pasiekiamos visiems neįgaliems paaugliams, o šios įstaigos ir paslaugos skatintų jų pasitikėjimą savimi ir aktyvų dalyvavimą bendruomenėje, (b) užtikrinti aprūpinimą būtina įranga ir darbuotojų paramą, leidžiančią neįgaliems paaugliams judėti, dalyvauti ir bendrauti, (c) atkreipti ypatingą dėmesį į specialius poreikius, susijusius su neįgalių paauglių seksualumu, ir (d) pašalinti kliūtis, kurios neleidžia neįgaliems paaugliams įgyvendinti savo teisių.
36. Valstybės dalyvės privalo užtikrinti specialią apsaugą benamiams paaugliams ir neoficialiame sektoriuje dirbantiems paaugliams. Benamiai paaugliai yra ypač pažeidžiami dėl smurto, prievartos ir išnaudojimo, savidestrukcinio elgesio, piktnaudžiavimo priklausomybę sukeliančiomis medžiagomis ir psichinių sutrikimų. Todėl valstybės dalyvės privalo (a) sukurti politikas ir įgyvendinti teisės aktus, kurie saugo tokius paauglius nuo smurto, pvz., kurį naudoja teisėsaugos pareigūnai, (b) sukurti strategijas dėl aprūpinimo tinkamomis švietimo ir sveikatos priežiūros paslaugomis, taip pat galimybėmis ugdyti išgyvenimo įgūdžius.
37. Seksualiai išnaudojami paaugliai, įskaitant išnaudojimą prostitucijai ir pornografijai, susiduria su dideliais pavojais sveikatai, pvz., LPI, ŽIV / AIDS, nepageidaujamas nėštumas, nesaugūs abortai, smurtas ir psichologinės kančios. Jie turi teisę pasinaudoti galimybe fiziškai ir psichologiškai atsigauti ir socialiai reintegruoti aplinkoje, kuri puoselėja sveikatą, savigarbą ir orumą (39 str.). Valstybės dalyvės privalo priimti ir vykdyti įstatymus, kurie draudžia visas seksualinio išnaudojimo formas ir susijusią prekybą žmonėmis, taip pat bendradarbiauti su kitomis valstybėmis dalyvėmis, siekdamas panaikinti tarpvalstybinę prekybą žmonėmis, teikti tinkamas sveikatos ir konsultavimo paslaugas seksualiai išnaudotiems paaugliams ir užtikrinti, kad jie būtų laikomi aukomis, o ne nusikaltėliais.
38. Be to, su skurdu, ginkluotais konfliktais, visomis neteisybės formomis, šeimos iširimu, politiniu, socialiniu ir ekonominiu nestabilumu ir visomis migracijos formomis susiduriantys paaugliai gali būti ypač pažeidžiami. Šios situacijos gali stipriai pakenkti jų sveikatai ir vystymuisi. Valstybės dalyvės, investuodamos į prevencines politikas ir priemones, gali stipriai sumažinti pažeidžiamumo ir rizikos veiksnių lygius, o tokios politikos ir priemonės gali užtikrinti ekonomiškus būdus visuomenei padėti paaugliams harmoningai vystytis laisvoje visuomenėje.

⁸ Jungtinių Tautų Standartinės minimalios elgesio su kalintais taisyklės.

V. VALSTYBIŲ ĮSIPAREIGOJIMŲ POBŪDIS

39. Vykdydamos savo su paauglių sveikata ir vystymusi susijusius įsipareigojimus, valstybės dalyvės privalo visada atsižvelgti į keturis pagrindinius Konvencijos principus. Komiteto nuomone, valstybės dalyvės privalo imtis visų reikiamų teisinių, administracinių ir kitų priemonių, siekdamos įgyvendinti ir stebėti paauglių teises į sveikatą ir vystymąsi kaip tai numatyta Konvencijoje. Todėl valstybės dalyvės privalo visų pirmiausia įgyventi toliau išvardytus įsipareigojimus:
- (a) sukurti saugią ir palaikančią aplinką paaugliams jų šeimose, mokyklose ir visose institucijose, kuriose paaugliai gali gyventi, darbovietėse ir (arba) visuomenėje;
  - (b) užtikrinti, kad paaugliai turėtų galimybę naudotis informacija, kuri yra svarbi jų sveikatai ir vystymuisi, taip pat dalyvauti su jų sveikata susijusių sprendimų priėmimo procese (ypač galimybę duoti informuotą sutikimą ir teisę į konfidencialumą), įgyti gyvenimo įgūdžius, gauti tinkamą ir amžių atitinkančią informaciją, taip pat priimti tinkamus sprendimus dėl sveikos gyvensenos;
  - (c) užtikrinti, kad sveikatos sistemos įstaigos, prekės ir paslaugos, įskaitant konsultavimo ir sveikatos priežiūros paslaugas, susijusias su psichine, seksualine ir reprodukcinė sveikata, būtų tinkamos kokybės ir atsižvelgtų į paaugliams nerimą keliančius klausimus, taip pat būtų prieinamos visiems paaugliams;
  - (d) užtikrinti, kad paaugliai (mergaitės ir berniukai) turėtų galimybę aktyviai dalyvauti su jų sveikata ir vystymusi susijusiuose planavimo ir programavimo procesuose;
  - (e) apsaugoti paauglius nuo visų darbo formų, kurios galėtų pakenkti jų galimybei naudotis savo teisėmis, visų pirma, uždraudžiant visas vaikų darbo formas ir reguliuojant darbo aplinką ir sąlygas pagal tarptautinius standartus;
  - (f) apsaugoti paauglius nuo visų tyčinių ar netyčinių sužalojimų formų, įskaitant sužalojimus dėl smurto ir kelių eismo įvykių;
  - (g) apsaugoti paauglius nuo visų žalingų tradicinių praktikų, tokių kaip ankstyva santuoka, žudymas dėl garbės ir moterų lytinių organų žalojimas;
  - (h) užtikrinti, kad, vykdant aukščiau paminėtus įsipareigojimus, būtų atsižvelgta į visus ypač pažeidžiamoms grupėms priklausančius paauglius;
  - (i) įgyvendinti paauglių psichinių sutrikimų prevencijos ir psichinės sveikatos skatinimo priemones.
40. Komitetas atkreipia valstybių dalyvių dėmesį į Ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių komiteto bendrąjį komentarą Nr. 14 dėl galimybės naudotis tobuliausiomis sveikatos sistemos paslaugomis, kuriame nurodoma, kad „valstybės dalyvės turėtų paaugliams sukurti saugią ir palaikančią aplinką, kuri užtikrina galimybę dalyvauti su jų sveikata susijusių sprendimų priėmimo procese, ugdyti gyvenimo įgūdžius, gauti tinkamą informaciją ir naudotis konsultavimo paslaugomis, taip pat derėtis dėl priimtų sprendimų su sveikata susijusio elgesio atžvilgiu. Paauglių teisės į sveikatą įgyvendinimas priklauso

nuo jaunimui palankios sveikatos priežiūros sistemos, kuri gerbia konfidencialumą ir privatumą ir apima tinkamas seksualinės ir reprodukcinės sveikatos paslaugas, sukūrimo.“

41. Vadovaudamosi Konvencijos 24 ir 39 straipsniais ir kitomis susijusiomis nuostatomis, valstybės dalyvės turėtų teikti sveikatos priežiūros paslaugas, kurios atsižvelgtų į konkrečius paauglių poreikius ir žmogaus teises, taip pat atkreipti dėmesį į šias charakteristikas:
- (a) *pakankamumą*. Pirminė sveikatos priežiūra turėtų apimti į paauglių požiūrius atsižvelgiančias paslaugas ir skirti ypatingą dėmesį seksualinei ir reprodukciniai sveikatai ir psichinei sveikatai;
  - (b) *prieinamumą*. Sveikatos sistemos įstaigos, prekės ir paslaugos turėtų būti žinomos ir lengvai prieinamos (ekonomiškai, fiziškai ir socialiai) visiems paaugliams be jokios diskriminacijos. Jei reikia, būtina garantuoti konfidencialumą;
  - (c) *priimtinumą*. Visos sveikatos sistemos įstaigos, prekės ir paslaugos privalo ne tik gerbti Konvencijos nuostatas ir principus, bet ir kultūrinės vertybes, atsižvelgti į lytį, gerbti medicinos etiką ir priimtinos ir paaugliams, ir bendruomenėms, kuriose jie gyvena;
  - (d) *kokybę*. Sveikatos sistemos paslaugos ir prekės turėtų būti moksliniu ir medicininio požiūriu tinkamos, todėl darbuotojai turi būti išmokyti rūpintis paaugliais, būtina steigti tinkamas įstaigas ir remtis mokliškai pagrįstais metodais.
42. Valstybės dalyvės turėtų, jei įmanoma, remtis daugiasektoriniu požiūriu į paauglių sveikatos ir vystymosi skatinimą ir apsaugą, sudarydamos sąlygas veiksmingiems ir tvariems ryšiams ir partnerystėms tarp visų susijusių veikėjų. Nacionaliniu lygiu toks požiūris reiškia glaudų ir sistemingą bendradarbiavimą ir koordinavimą vyriausybėje, siekiant užtikrinti būtiną visų susijusių vyriausybinių subjektų dalyvavimą. Būtina skatinti valstybines sveikatos ir kitas paslaugas, kuriomis naudojasi paaugliai, ir bendradarbiauti, be viso kito, su privačiais ir (arba) tradiciniais specialistais, profesinėmis asociacijomis, vaisingomis ir organizacijomis, kurios teikia paslaugas pažeidžiamoms paauglių grupėms.
43. Daugiasektorinis požiūris į paauglių sveikatos ir vystymosi skatinimą ir apsaugą nebus veiksmingas be tarptautinio bendradarbiavimo. Todėl valstybės dalyvės turėtų, jei reikia, bendradarbiauti su specializuotomis Jungtinių Tautų agentūromis, programomis ir organais, tarptautinėmis NVO, dvišalėmis pagalbos agentūromis, tarptautinėmis profesinėmis asociacijomis ir kitais nevalstybiniais veikėjais.

